

ТЕМА 4. ДЕРЖАВА ТА ПРАВО НОВОГО ЧАСУ

ЗМІСТ

1. Держава та право Великої Британії (XVII - XIX ст.).
2. Держава та право США (XVIII – XIX ст.).
3. Держава та право Франції (XVIII – XIX ст.)
4. Держава та право Німеччини в XIX ст.

1. Держава та право Великої Британії (XVII - XIX ст.)

Буржуазна революція в Англії, її особливості та етапи.

Англійська революція XVII ст. була першою визначною буржуазною революцією, яка проголосила принципи буржуазного суспільства і держави, встановила новий соціально-політичний лад в одній з найбільших країн Європи.

Незважаючи на те, що Англія в XVI-XVII ст.ст. була ще типово аграрною країною, капіталізм у ній розвивався набагато інтенсивніше, ніж в інших європейських країнах (за винятком Нідерландів, які в капіталістичному аспекті були більш розвиненою країною, ніж Англія). Але розвиток промисловості й торгівлі всіляко стримувався феодально-абсолютистським ладом.

В Англії, на відміну від Франції, буржуазія виступила проти монархії, феодального дворянства і панівної церкви разом із новим дворянством, тоді, як у французькій революції XVIII ст. буржуазія в боротьбі проти монархії, дворянства і церкви об'єдналася з народом. Англійське дворянство обуржуазилося і не було абсолютно феодальним. Звідси і збіг його інтересів з інтересами буржуазії.

Потрібно відзначити ще одну особливість англійської буржуазної революції: релігійну забарвленість буржуазної ідеології. Англійська революція була останньою революцією, яка відбулася «під релігійним прапором».

Безпосереднім поштовхом до початку англійської буржуазної революції стало шотландське повстання 1637 - 1638 рр., що спалахнуло в результаті спроби англійського абсолютизму посилити контроль над Шотландією, яка зберігала повну автономію. Це повстання потягло за собою війну Шотландії з Англією. Війна була вкрай непопулярною в Англії, вся королівська опозиція була на боці Шотландії.

Перший етап революції. Навесні 1640 р. Карл I Стюарт з метою одержання грошей для ведення війни змушений був скликати парламент, який не тільки відмовився надати короні нові субсидії, а й зажадав покарати найбільш ненависних вищих королівських чиновників, знищити надзвичайні суди і припинити зловживання, вчинені королем і його урядом за роки безпарламентського правління. Тоді Карл I розпустив парламент, що призвело до ряду масових виступів (особливо в Лондоні). Почалася глибока політична криза, і до осені 1640 р. становище короля стало критичним.

Король знову скликав парламент, який почав свою роботу в 1640 р. і функціонував до квітня 1653 р. Цей парламент, який увійшов в історію під назвою **Довгого парламенту**, відіграв значну роль у революції, ставши,

власне, органом буржуазії та її союзників - нового дворянства - у боротьбі з абсолютистським ладом.

Довгий парламент був підтриманий більшістю народу Англії та розпочав наступ проти існуючого ладу. Незабаром король змушений був санкціонувати закон, відповідно до якого парламент не міг бути розпущений інакше як за власною постановою.

Так було завдано низки ударів по абсолютизму, і буржуазія домоглась обмеження королівської влади. Одночасно ліквідували Зоряну палату і Високу комісію. На тому етапі було **скасовано абсолютну монархію і встановлено обмежену конституційну монархію.**

До кінця 1641 р. у Довгому парламенті було чимало членів, які вважали продовження боротьби з королем небезпечним для себе. Особливо це проявилось в обговоренні **Великої ремонстрації**, яку було прийнято лише незначною більшістю голосів у листопаді 1641 р. У цьому парламентському акті, значному за обсягом (204 статті), докладно перелічувались усі зловживання королівської влади в період правління Карла I. Водночас Велика ремонстрація містила ряд важливих положень, що визначали розвиток Англії в капіталістичному напрямку: статті про свободу торгівлі та підприємницьку діяльність, про потребу встановлення в країні пресвітеріанської церкви, про створення відповідального перед парламентом уряду. Ударом по абсолютизму була ст. 197 Великої ремонстрації, відповідно до якої на вищі державні посади могли бути призначені лише особи, які користувалися довірою парламенту.

Скориставшись розколом у парламенті, Карл I вчинив спробу перевороту, після чого в січні 1642 р. залишив Лондон і разом із роялістами почав готувати збройну боротьбу з парламентом за відновлення старих порядків. Громадянська війна стала неминучою. До 1645 р. перевага була не на боці парламенту. Але після реорганізації армії, яку провів Олівер Кромвель, до березня 1646 р. перша громадянська війна завершилася перемогою над роялістами.

Перемога надзвичайно підняла авторитет армії. Водночас Довгий парламент почав розходитися з армією в питаннях політики. Цей конфлікт проявився у боротьбі між пресвітеріанами та індепендентами.

Пресвітеріани виражали інтереси великої торгово-фінансової буржуазії та верхів дворянства. Вони виступали за конституційну монархію, реформу церкви, примирення з королем і негайне закінчення революції.

Індепенденти спиралися на торгіву і промислову буржуазію, середнє дворянство (**джентрі**). Вони були прихильниками енергійного ведення війни, радикальної церковної реформи, а також деяких політичних і соціальних реформ, що й забезпечило їм спершу підтримку з боку не лише дрібної буржуазії, заможного і середнього селянства (йоменів), але навіть частини сільської та міської бідноти.

Якщо пресвітеріани представляли більшість у парламенті, то індепенденти мали підтримку армії на чолі з О. Кромвелем. Проте й у самій

армії зростало невдоволення солдатів із загалу селян і ремісників, які нічого не отримали від революції.

Конфлікт між парламентом і армією ускладнився суперечностями між дворянсько-буржуазним керівництвом армії та солдатською масою, що привело до виникнення левелерівського руху, очолюваного Джоном Лільберном.

Левелери - «урівнювачі» були пов'язані із середнім селянством і міською дрібною буржуазією. Основні їхні вимоги: демократизація виборчої системи; щорічні перевибори парламенту; демократизація суду; рівність усіх перед законом; повна свобода торгівлі і промисловості; пропорційне оподаткування та ін.

Левелери виступали за встановлення демократичної республіки. Саме вони сформуvalи ідею народного суверенітету, яку згодом підхопили діячі французької та американської революцій. Сутність цієї ідеї полягає в тому, що джерелом будь-якої влади може бути тільки народ. Проте навіть левелери не були прихильниками майнової рівності і твердо стояли за збереження приватної власності.

Після закінчення революції пресвітеріани вступили у змову з Карлом I, не бажаючи подальшого розвитку революції.

В результаті дій індепендентської армії її керівники влітку 1647 р. здобули перемогу над пресвітеріанами у Довгому парламенті й створили в палаті общин індепендентську більшість.

На початку весни 1648 р. в Англії знову спалахнула громадянська війна. Короля заарештували. Проти нього було порушено кримінальну справу, і за вироком Верховного суду 30 січня 1649 р. Карла I Стюарта стратили.

Другий етап революції. Першим кроком до встановлення в Англії республіки була постанова палати общин від 17 березня 1649 р. про **ліквідацію палати лордів** - верхньої палати парламенту.

Це було вперше в історії англійської держави, коли в законодавчий спосіб було ліквідовано палату лордів - опору реакції.

Акт від 19 березня 1649 р. **скасував королівську владу** «як марну, тяжку і небезпечну для свободи, безпеки та інтересів англійської нації».

Палата общин спеціальним актом проголосила себе верховною владою в країні. Ці законодавчі акти фактично встановили в Англії республіканську форму правління. У травні 1649 р. вийшла спеціальна постанова парламенту, яка проголосила Англію **республікою**.

Панівними класами у цій республіці стали буржуазія і нове дворянство, які перемогли в перебігу революції.

В індепендентській республіці було створено ряд нових установ, серед яких передусім слід назвати Державну раду - найвищий орган виконавчої влади. Складалася ця рада з офіцерів верхівки армії на чолі з Кромвелем, обиралася палатою общин строком на один рік та була їй підзвітною.

Специфічною особливістю республіки, проголошеної в 1649 р., стало те, що в ній не набули розвитку принципи буржуазної демократії та

буржуазний парламентаризм. Довгий парламент, або, точніше, його залишки, після «чистки Прайда» продовжував існувати у вигляді палати общин, яка юридично мала владу над Державною Радою, а фактично - не мала.

Загалом перед англійською республікою стояло складне завдання - розв'язати суперечності між імущими класами, які здобули перемогу в революції, і невдоволеними дрібнобуржуазними колами та народом. Країна переживала глибоку фінансову кризу. В Ірландії та Шотландії під керівництвом монархістів відбувалися повстання; спалахнуло повстання і в американських південних колоніях.

Новий індепендентський уряд дуже обережно ставився до великої буржуазії, яка його фінансувала. Тому він аж ніяк не квапився з проведенням заходів щодо соціального захисту населення. Знову посилювався рух левелерів. В армії зростало незадоволення, спалахували заколоти через несплату утримання. Заколоти суворо придушувалися генералами О. Кромвеля.

Виникає іще один радикальний рух - **дигерів** («копальників») або, як вони самі себе називали, «щирих левелерів». Цей рух спирався на сільську бідноту і незаможні міські низи. Їх ідеолог Джерард Вінстенлі розробив утопічну програму ліквідації приватної власності, передання землі в суспільне користування та її розподілу між усіма на засадах рівності, припинення експлуатації. При цьому здійснити цю програму розраховував мирним способом.

Загалом селяни з острахом ставилися до цієї програми, оскільки вона була викликом усій «приватновласницькій» Англії.

У період індепендентської республіки фактично було здійснене нове завоювання «Зеленого острова» - Ірландії. У 1652 р. армія Кромвеля «вогнем і мечем» підкорила Ірландію Англії.

У 1650 - 1651 рр. було видано два важливі закони на підтримку англійської торгівлі, які забороняли торгувати з англійськими колоніями без дозволу уряду Англії (зокрема, відомий Навігаційний акт 1651 р., відповідно до якого неєвропейські товари дозволялося вивозити в англійські володіння лише на англійських кораблях або на кораблях тієї країни, де вони вироблялися).

Третій етап революції. 20 квітня 1653 р. Кромвель розігнав залишки Довгого парламенту (усього 50 депутатів). Ця подія була початком установа **військової диктатури**.

Новий державний лад був юридично закріплений **Конституцією** від 16 грудня 1653 р. під назвою «**Знаряддя управління**», розробленою радою вищих офіцерів. За цією конституцією очолював державу довічний лорд-протектор англійської республіки, який повинен був правити країною разом з парламентом.

16 грудня 1653 р. перший лорд-протектор - О. Кромвель присягнув на вірність Конституції.

Новий виборчий закон перерозподілив виборчі округи з великою перевагою графств над колишніми містами. При цьому встановлювався високий майновий ценз - 20 фунтів стерлінгів.

Парламент повинен був обиратися кожні три роки. Виконавча влада доручалася протекторові, лише формально обмеженому Державною радою і незалежному від парламенту. У 1654 р. було скликано перший парламент, обраний на основі нової конституції. Але тільки-но він спробував дещо обмежити владу лорда-протектора, Кромвель розпустив його і став правити одноосібно.

Режим правління О. Кромвеля як військового диктатора наражався на опір і справа (монархісти не втрачали надії на реставрацію монархії), і зліва - демократи виступали проти деспотизму Кромвеля.

Утвердження конституційної монархії в Англії.

У 1658 р. Кромвель помер. Лордом-протектором став його син Річард. Він був слабким політиком, і влада фактично перейшла до рук вищого офіцерства, яке вже втратило підтримку народу. Посилилися консервативні настрої в лавах буржуазії та нового дворянства. Вони почали шукати союзу з колишнім дворянством і мріяли про монархію.

У 1660 р. зібрався парламент. Він відновив палату лордів, колишню конституційну монархію і проголосив Карла II Стюарта (сина) англійським королем. При цьому Стюарти зобов'язалися залишити чинними всі завоювання революції. Однак невдовзі Карл II вчинив жорстокий терор проти діячів революції і республіки (навіть мертвих було піддано повішенню). Він також негайно відновив англійську церкву - опору абсолютизму.

Було здійснено не дуже вдалі спроби відібрати землю й майно, які раніше належали аристократії, але під час революції перейшли до буржуазії та нового дворянства. З основними соціальними завоюваннями революції нічого не можна було вдіяти. Тому уряд змушений був пристосовуватися до капіталістичного шляху розвитку країни.

Аграрна політика цілком стала визначатися інтересами мілордів та орендарів. Копігольд (селянська земля, утримувана на умовах спадкової оренди) спеціальним законом 1677 р. перетворилася в короткострокову оренду, внаслідок чого копігольдери втратили свої земельні ділянки, які перейшли до рук мілордів і капіталістів-фермерів.

Карл II повернув застарілу виборчу систему з її «гнилими містечками» (малолюдними виборчими округами, які ще за середньовіччя здобули право на представництво в парламенті), що забезпечувало більшість у парламенті великих землевласників.

Парламент в умовах наростання конфлікту між короною і класами, які здобули перемогу в революції, знову став центром політичної опозиції. Боротьба в парламенті проявилась у формі протидії двох партій - вігів і торі.

Вігами стали називатися противники короля, захисники інтересів буржуазії та нового дворянства. **Торі** виражали інтереси землевласницької аристократії та підтримували короля.

26 травня 1679 р. віги спромоглися провести **Хабеас корпус акт** («Акт про краще забезпечення свободи підданого і про попередження ув'язнень за морями»), який регламентував порядок звільнення з в'язниці під заставу.

У 1688 р. стався династійний переворот, підготовлений вігами і частиною торі. Ще в червні 1688 р. англійський парламент звернувся до Вільгельма Оранського - штатгольдера Голландії та чоловіка Марії - дочки Якова (брата Карла II), з пропозицією зайняти англійський престол. У листопаді 1688 р. Вільгельм і Марія прибули до Лондона, а 13 лютого були проголошені королем і королевою. Цей дворцевий переворот, який в англійській історіографії дістав назву **славної революції**, був завершенням буржуазної революції в Англії. Так було остаточно ліквідовано англійський абсолютизм і встановлено **конституційну монархію**.

Після славної революції парламент прийняв ряд законодавчих актів, які містили важливі конституційні положення. Так, 13 лютого 1688 р. було затверджено Декларацію прав, перетворену незабаром у знаменитий **Білль про права**, який став першим з англійських конституційних законів цього періоду. Загалом в Англії немає єдиної писаної конституції. Умовно під англійською конституцією слід розуміти сукупність конституційних законів і неписаних угод-прецедентів, вироблених практичною діяльністю парламенту і кабінету міністрів. Білль про права істотно обмежував королівську владу на користь парламенту, а саме:

- + король не міг без згоди парламенту призупиняти закони;
- + королю заборонялося призначати і збирати податки без дозволу парламенту;
- + король не мав права збирати і утримувати армію без дозволу парламенту;
- + вибори в парламент мали бути вільними;
- + свобода слова, обговорень і прийняття актів у парламенті не повинні обмежуватися і піддаватися контролеві в якомусь іншому суді або місці, крім парламенту;
- + парламент повинен скликатися досить часто.

Білль про права встановлював відповідальність міністрів перед судом. Королівські витрати приймалися лише на один рік і щороку повинні були підтверджуватися парламентом. Ця обставина ставила короля в залежність від парламенту.

Водночас деякі важливі конституційні аспекти відображення не знайшли. Так, не було і згадки про виборче право. Тобто, залишалося чинним старе «дореволюційне» виборче право. Зокрема, в інтересах аристократії було збережено «гнилі містечка».

Подальші основи конституції були закладені **Актом про спадкування престолу 1701 р.** Відповідно до цього документа, через бездітність Вільгельма і Марії, спадкоємицею англійського престолу було проголошено молодшу дочку Якова II Анну, а після її смерті корона переходила до бічної лінії Стюартів - князів Ганноверу. Встановлюючи порядок спадкування престолу, Акт 1701 р. водночас дещо обмежив права монарха. Дійсними вважалися лише акти, підписані, крім короля, членом Таємної ради, який вносив законопроект на розгляд парламенту. Отже, зросла політична роль міністрів, які, своєю чергою, могли бути притягнуті парламентом до

відповідальності. Загалом цей правовий акт започаткував принцип відповідальності Кабінету міністрів перед парламентом. Крім того, він зробив судову владу незалежною від короля і підпорядкованою парламентові.

Відтоді в Англії остаточно утвердилася конституційна, обмежена парламентом, монархія.

Формування англосаксонської системи права

Новий історичний тип права виник і формувався відповідно до класичних законів еволюції буржуазного суспільства. Розвиток буржуазної революції, її завершеність (у Франції) та незавершеність (в Англії) у сукупності з іншими чинниками привели до утворення двох різних правових систем: правової системи країн континентальної Європи та англосаксонської правової системи, прототипом якої є загальне право Англії.

Континентальна правова система чітко розмежовує право матеріальне і процесуальне. Основним джерелом права визнається закон. Тут широко подано кодифікацію галузей права.

Основним джерелом **англосаксонської системи права** є судовий прецедент, що вважається обов'язковим для судових інстанцій. Зазначимо, що створюючи право, суди створюють не загальні, а казуїстичні норми, тобто правила для вирішення конкретної справи. Головними чинниками правотворчості були юриспруденція та судова практика.

У XIX ст. в Англії завдяки здійсненню принципу поділу влади формування права перейшло до рук законодавців. Водночас у країнах континентальної Європи через процес старіння кодифікацій виявилася тенденція до розвитку суддівського права. Тож розходження між двома системами права дещо зменшилося.

2. Держава та право США (XVIII–XIX ст.)

Війна за незалежність у Північній Америці та утворення США

У XVII-XVIII ст. на Атлантичному узбережжі Північної Америки було засновано перші 13 англійських колоній. Королівські грамоти надавали їм певну автономію у внутрішніх справах. Ще більше значення мали фундаментальні угоди, що укладалися самими колоністами.

Залежно від того, кому належало верховенство влади, колонії в середині XVIII ст. поділялися на три групи: коронні, які перебували під управлінням королівських чиновників (південні); приватновласницькі, що вважалися власністю окремих осіб (Пенсільванія, Делавер, Меріленд); колонії, які користувалися самоврядуванням на підставі королівських хартії (Коннектикут, Род-Айленд).

Очолювали колонії губернатори, які призначалися королем або власниками колоній чи обиралися всім населенням. У всіх колоніях були представницькі органи, які мали право видавати закони, встановлювати податки. Проте губернатори могли накладати вето на прийняті ними законопроекти. Через високий майновий ценз виборчими правами користувалися від 2 до 10% населення.

У північних колоніях панівне становище в сільськогосподарському виробництві посідало вільне середнє і дрібне фермерство. У південних - велике плантаційне сільське господарство ґрунтувалося на праці і білих, і рабів. До речі, перших негрів було завезено до Північної Америки з Африки на початку XVII ст., а до кінця XVIII ст. праця негрів заступила працю закабалених білих. У південних і центральних колоніях велике землеволодіння регулювалося нормами феодального права про майорат, невідчужуваність маєтку тощо. Проте феодалізм, як економічна система, не прижився в англійських колоніях. Не останню роль у цьому відіграла наявність вільних земель, що дозволяло незаможним колоністам іти від феодальних землевласників на Захід, витісняючи при цьому корінних жителів - індіанців.

Натхненні ідеалами «природного права», переселенці, опинившись в ізоляції від іншого світу, почали самі створювати закони, за якими збиралися жити. Вже на кораблі «Травнева квітка», яким відпливли емігранти до Америки (1620 р.), було укладено угоду про об'єднання колоністів у єдину громаду, спільно вироблялися закони. Так діяли колоністи і згодом. Поселення утворювали політичні спілки. Уряд Англії скріплював їх хартіями. Так виникали колонії.

На республіканській за духом Півночі набули широкого розвитку органи самоврядування, які найчастіше збиралися в церковній парафії. Уповноважені від міст і селищ складали щось на взірць парламенту колоній, який обирав губернатора.

На Півдні (наприклад, у найстарішій з колоній - Вірджинії) панували монархічні переконання. Губернатор тут призначався королем, існували дві палати парламенту, панувала англійська церква.

Ідея об'єднання колоній у федерацію виникла ще в середині XVIII ст. Потреба об'єднання зумовлювалася спільністю інтересів колоній у галузі торгівлі. Перший проект федерації розробив видатний американський вчений і політичний діяч Бенджамін Франклін у 1748 р. Але уряд Англії відхилив його: він волів бачити колонії розрізненими, щоб легше їх було експлуатувати. Колоністи мушили терпіти всілякі економічні утиски.

Незадоволення переросло у відкриту опозицію, коли Англія поклала на американські колонії тягар довільних податків і поборів. Особливо яскравим протестом було «Бостонське чаювання». Англія встановила податок на чай, що ввозився до колоній. 16 грудня 1773 р. у Бостонському порту обурені колоністи викинули в море весь чай з корабля, який прибув з метрополії. За це Англія закрила порт і позбавила бостонців права мати свої органи самоврядування.

Навесні 1775 р. колоністи розпочали військові дії проти Англії. Вони спромоглися створити армію, знайти талановитого командувача Джорджа Вашингтона, зібрати кошти для ведення війни. Решту зробили бажання перемогти і повна нездатність англійського уряду правильно оцінити ситуацію.

Війна колоній проти Англії мала революційний, визвольний характер. За своїми цілями і результатами, за рушійними силами війна за незалежність була своєрідною буржуазною революцією: вона ліквідувала пережитки феодалізму, насажені у свій час Англією, напівфеодальні форми землеволодіння, зокрема спадкову оренду, майорат тощо.

Головними елементами революційної армії були фермери, ремісники, робітники. Керівництво революцією перебувало в руках купців і фабрикантів Півночі та плантаторів Півдня, чії економічні інтереси збігалися.

У перебігу визвольної війни революційні маси зуміли примусити керівництво армією та країною відмовитися від вагань, від політики змови з англійським урядом і зайняти непримиренні позиції. Війна закінчилася перемогою колоній. За миром, підписаним 1783 р. у Версалі, Англія визнала незалежність Сполучених Штатів. Перемога американського народу означала не лише завоювання незалежності, а й створення сприятливих умов для розвитку прогресивних на той час буржуазних виробничих відносин, нового права.

На політико-правову ідеологію колоністів величезний вплив справили, звичайно, державні та правові інститути Великої Британії, і насамперед - Велика хартія вольностей 1215 р. Як писав голова Верховного суду США У. Бергер, цей документ мав «особливе значення для американців у 1776 р., яке виразилося в тому, що він був солідною правовою основою для вимог колоністів про надання їм усіх прав, якими англійці користуються відповідно до Великої хартії вольностей. Вони вимагали лише те, що їм законно належало». У хартії був перелік вольностей і гарантій, які стримували сваволю королівської влади. Серед іншого (і це було найважливішим для американських колоністів) регламентувався порядок стягування податків і зборів, установлювалися деякі гарантії правосуддя.

І в наші дні Велика хартія вольностей вважається у США неформальним історичним джерелом конституційного права. Один з її примірників зберігається в Національному архіві США разом з оригіналом інших суто американських конституційних документів, а сама хартія підноситься офіційними колами як свідчення стародавньої англо-американської традиції поваги до прав і свобод громадян, втіленої в Декларатії незалежності, у конституції, у Біллі про права. «Коли ми віддаємо почесі Декларатії незалежності... ми водночас віддаємо данину поваги Великій хартії вольностей, із якої народилася Декларатія...»,— пише У. Бергер.

Визначну роль у розвитку концепції природних прав і свобод громадян, в її практичній реалізації відіграла низка документів, які з'явилися в перебігу американської революції. Йдеться насамперед про дві Декларатії, прийняті 1776 р.

Одна з них - **Декларатія прав Вірджинії**, яка набрала чинності 12 червня 1776 р., тобто на 22 дні раніше Декларатії незалежності, правомірно вважається одним із найважливіших документів в історії американського конституціоналізму. Цей документ, що за суттю являє собою Білль про права,

зробив найсерйозніший вплив на конституційну творчість незалежних штатів. У ньому містилися розділи, спеціально присвячені правам і свободам громадян. Відомий учений і громадський діяч Німеччини Юрген Кучинський, приділивши Віргінській декларації значне місце у своєму аналізі джерел буржуазної концепції прав людини, писав: «Білль про права Віргинії, безперечно, є першим і класичним державним визначенням прав людини на капіталістичній стадії суспільного розвитку людства».

Важливим етапом конституційного закріплення прав і свобод стала прийнята на II континентальному конгресі **4 липня 1776 р. Декларація незалежності** (I континентальний конгрес 5 вересня 1774 р. створив загальний представницький орган для всіх колоній). Автором проекту Декларації був 33-річний **Томас Джефферсон** - родоначальник демократичної ідейно-політичної традиції у США. Створюючи порівняно невеликий за обсягом документ, Т. Джефферсон спирався як на теорії американських і європейських просвітителів, так і на революційний досвід англійських колоній. Не всі свої демократичні перетворення йому поталанило втілити. Відомо, наприклад, що статтю, яка засуджувала рабство, було видалено з проекту на категоричну вимогу Південної Кароліни і Джорджії. Проте створена ним політична теорія Декларації мала яскраво виражений демократичний і революційний характер.

Декларація незалежності складалася з преамбули, чотирьох частин, переліку «самоочевидних істин», списку викладів англійського короля і прикінцевої частини, в якій сказано, що «сполучені колонії відтепер є і за правом повинні бути вільними і незалежними державами».

Самий факт проголошення колишніх британських колоній незалежними суверенними державами (створення США як єдиної федеративної республіки відбудеться з набуттям чинності конституцією 1787 р.) був подією виняткової важливості не лише для самих американців, а й для зовнішнього світу. Проте не менше значення мали й положення Декларації, в яких ішлося про людей, суспільство і державу.

Друга частина Декларації починалася просто й урочисто: «Ми вважаємо самоочевидними такі істини: усіх людей створено рівними і наділено Творцем певними невід'ємними правами, серед яких - право на життя, свободу і прагнення до щастя».

Насамперед варто зазначити, що принцип рівності поширювався аж ніяк не на всіх людей, а лише на білих чоловіків - власників. Усі раби за своїм становищем були не суб'єктами цивільних прав, а об'єктами цивільних правовідносин - купівлі, продажу та обміну. Принцип рівності не поширювався також на корінних жителів Америки - індіанців, які хоча й не були рабами, але цілком вилучалися з політичної спільноти. Жінки не мали політичної правоздатності, їхню цивільну правоздатність було обмежено.

Цей перелік прав виглядає досить скромно порівняно з Віргінською декларацією прав. У Декларації незалежності немає згадки про виборчі права, процесуальні гарантії правосуддя, свободу преси, свободу

віросповідання. Немає в ній і згадки про право приватної власності, хоча це зовсім не означало її скасування.

Оцінюючи історичне значення документа, американські вчені відзначали важливість положення про «прагнення до щастя». «Саме ідея про право людини на прагнення до щастя складає святу святих революційної доктрини Декларації незалежності; саме ця ідея, завдяки доданій їй величчю, вічній загальній формі робить документ виповненим глибоким змістом і хвилюючим для всіх часів».

Найважливіше значення мало також положення Декларації про те, що народ не лише має право скинути небажаний для нього уряд, а й за певних обставин зобов'язаний зробити це.

Одночасно з розробленням проекту Декларації незалежності спеціальна комісія континентального конгресу розробила проект Конституції «Об'єднаних колоній», якого було подано конгресові 12 липня 1776 р., а затверджено 1777 р. Однак цей документ, що іменувався **«Статті конфедерації та вічного союзу»**, набув чинності тільки 1 березня 1781 р. після затвердження його всіма державами (штатами). «Статті конфедерації», власне, були міжнародно-правовим договором про утворення союзу 13 незалежних держав (конфедерації) «для спільної оборони, забезпечення своїх свобод, а також взаємного і загального добробуту». Кожна держава (штат) зберігала свій суверенітет у внутрішніх і зовнішніх справах. Члени конфедерації зобов'язувалися надавати допомогу в разі будь-яких посягань на один із штатів.

Для керівництва загальними справами конфедерації (оголошення війни, укладення миру і міжнародних угод, призначення і приймання послів, установлення правил карбування монети, створення конфедеративних збройних сил тощо) затверджувався однопалатний конгрес, який складався з делегацій, обраних законодавчими органами штатів. Кожна делегація мала в конгресі один голос. У періоди між сесіями конгресу його повноваження повинен був здійснювати комітет штатів, який складався з делегатів від кожного члена конфедерації.

Повноваження конфедеративних органів були дуже обмежені. Вони не могли приймати рішення з найважливіших питань без згоди більшості членів конфедерації, не мали права примушувати членів конфедерації до виконання прийнятих рішень. У них не було також власних фінансових засобів, оскільки вони не могли встановлювати і збирати податки.

Перемога Штатів над Англією була поворотним моментом американської революції. Відтоді її керівна сила - буржуазія та великі землевласники прагнули до роззброєння революційної армії. У вересні 1786 р. під керівництвом Данієля Шейса сталося перше значне збройне повстання американських трудящих. Вони вимагали повного переділу земель та їх безкоштовного роздавання, докорінної реорганізації судів і адміністративних органів, анулювання державних і приватних боргів. Повстанці знищили в судах боргові розписки бідняків, звільнили з в'язниць боржників. Повстання

було жорстоко придушене. Але налякані буржуазія і плантатори зважилися на зміну державного ладу.

Вранці 29 травня 1787 р. в будинку філадельфійського Стейт-хауза зібралися 55 делегатів від 12 штатів. Вони прибули до столиці для того, щоб, за висловом Дж. Вашингтона, «привести революцію до щасливого завершення». Створена для захисту інтересів панівних класів конституція не могла не відобразити духу американської революції. Вона стала видатним документом свого часу, закріпила в Сполучених Штатах буржуазно-республіканський лад.

Конституція США 1787 р. Біль про права 1791 р.

17 вересня 1787 р. Конвент схвалив проект Конституції, а після ратифікації 3/4 штатів 4 березня 1789 р. вона набула законної сили.

Конституція США 1787 р. складалася з 7 частин (розділів), юридично закріплювала такі основні принципи, як федералізм, поділ влади, стримування і противаги різних гілок влади, незалежність суду і суддів, пріоритет федерального законодавства над законодавством штатів («дуалізм права»), та проголошувала США республікою.

У стислій вступній частині обґрунтовано головні причини розроблення і прийняття Конституції - потреба утворення більш досконалого союзу, утвердження правосуддя, забезпечення внутрішнього спокою, організація спільної оборони.

У Преамбулі йшлося про сприяння добробуту тих, хто живий, і про надання їм та їхнім нащадкам благ і свобод. Революційні гасла Декларації незалежності про буржуазні права і свободи американських громадян не згадувалися.

Упорядники прагнули закріпити права і владу в США за багатою меншістю, всупереч демократичній більшості. Отже, структура загальнофедеральних органів влади та їхня компетенція відповідали передусім інтересам великої буржуазії та плантаторів. У цьому плані Конституція зробила крок назад порівняно з Декларацією незалежності.

Конституція не ліквідувала політичної автономії штатів, але протиставила їй сильну центральну федеральну владу. Конфедерація перетворилася на федерацію.

Основоположним принципом Конституції став поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, проголошений свого часу англійським філософом Локком і розвинений мислителем Франції Монтеск'є - «одна влада стримує іншу».

Вища загальнофедеральна законодавча влада доручалася **Конгресові**, який складався з двох палат; нижня — **палата представників**, верхня - **сенат**. Двопалатна структура парламенту відображала федеративний устрій держави.

Палата представників обиралася на 2 роки прямим голосуванням із загалу громадян, які досягли 25-літнього віку. У той час виборчі округи були рівними за чисельністю виборців (по 30 тис. жителів). Було потрібно також,

щоби кандидат у палату представників не менше 7 років був громадянином США і проживав на момент виборів у тому штаті, де обирався.

Члени сенату обиралися законодавчими зборами штатів: по 2 сенатори від кожного. 17-та поправка до Конституції, прийнята 1913 р., зафіксувала, що сенатори обираються безпосередньо населенням штату у спосіб прямих виборів. Кандидат у сенатори мав досягти 30-річного віку, бути громадянином США не менше 9 років і жити у штаті, від якого обрався. Строк повноважень сенаторів становив 6 років. Через два роки третина сенаторів повинна була переобиратися.

Головою сенату був віце-президент. Конституція наділила сенат правом контролю за діяльністю вищих федеральних посадових осіб, зокрема й президента. Якщо 2/3 сенаторів підтримають обвинувачення, висунуте палатою представників, то винний звільняється з посади. У даному випадку сенат діє в порядку імпічменту (резолуція недовіри). Це вважається дійовим засобом обмеження виконавчої та судової гілок влади. Лише за згодою сенату президент може укладати міжнародні договори, призначати послів, членів Верховного суду тощо. Отже, обсяг повноважень сенату - набагато ширший, ніж палати представників, і він є немовби протиположним нижній палаті. Варто, однак, зазначити, що палата представників і сенат наділені однаковими правами щодо законодавчої ініціативи і прийняття законів.

Як бачимо, компетенція конгресу порівняно з повноваженнями, визначеними статтями конфедерації, значно розширилася. Він дістав право: видавати закони з питань регулювання зовнішньої та внутрішньої торгівлі, карбування монети, роботи поштових відомств, набору й утримання армії, поліції, оголошувати війну, укладати зовнішні позики, встановлювати одиницю мір і ваги, запроваджувати правила про натуралізацію майбутніх американських громадян, видавати акти з управління та організації судноплавства, а також щодо придушення заколотів. 16-та поправка, прийнята 1913 р., надала конгресові право встановлювати прибутковий податок. Передання багатьох прав із відання штатів до федеральних органів свідчить про концентрацію центральної влади.

Члени конгресу одержували платню, але під час роботи в законодавчому органі не могли перебувати на державній службі.

Штатам заборонялося вступати у спілки між собою, а також у коаліції з іноземними державами, мати свої армії та військовий флот тощо. Проте в їхньому віданні залишилися цивільне, кримінальне, процесуальне право, поліція. Кожен штат міг мати свою конституцію республіканського характеру.

Виконавча влада у США доручалася президентові. Він обирався на чотири роки двоступеневими виборами. На першому етапі виборів населення в перший вівторок після першого понеділка листопада високосного року обирало виборщиків, кількість яких у кожному штаті мала дорівнювати загальній кількості представників цього штату в обох палатах конгресу. На другому етапі виборщики обирали президента. Вік кандидата у президенти мав бути не менше 35 років і час проживання в США мав становити не

менше 14 років. Президент вступав на посаду лише після того, як принесе присягу. У день інавгурації він мав дати присягу шанувати й дотримуватися Конституції, виголошував промову програмного характеру.

Президент - глава держави і федеральної адміністрації. Але він міг бути усунутий від посади резолюцією недовіри, прийнятою конгресом. Президент - головнокомандувач армії та флоту, міг призначати і звільняти будь-якого члена свого кабінету. Як глава держави, він здійснював функції представництва: приймав і призначав послів. За порадою і згодою сенату призначав членів Верховного суду США і суддів федеральної системи. Президент покликаний забезпечити точне дотримання федеральних законів, йому надавалося право помилування і відстрочення виконання вироків у справах про злочини проти США (передбачалося, що це право є гарантією від сваволі суддів).

Як глава уряду, президент визначав обов'язки всіх міністрів, посадових осіб США, міг вимагати від керівників департаментів і міністерств письмової думки з будь-якого питання. Президент - єдиний офіційний керівник виконавчої влади.

Аналізуючи взаємовідносини законодавчої та виконавчої влади, слід зазначити, що у випадку розбіжностей між палатами конгресу президент мав право перенести термін початку сесії, а в разі потреби - негайно скликати засідання палат. Крім того, будь-який законопроект, прийнятий конгресом, мав бути підписаний президентом. Причому якщо протягом 10 днів він не висловиться проти, закон набуває чинності. Якщо ж президент не згоден із законом, він накладав на нього вето. Щоби подолати президентське вето, потрібно повторне прийняття законопроекту 2/3 голосів членів конгресу. Вето введено як гарантія від сваволі законодавців. Водночас президент не залежав від того, як буде сприйнято палатами проведену ним політику, крім випадків, коли здійснення цієї політики було б неможливим без сприяння конгресу (асигнування, укладення міжнародних договорів тощо).

Вища судова влада перебувала у віданні **Верховного суду США**. Його члени призначалися президентом «за порадою і згодою сенату» і зберігали свої посади довічно. Конституція забороняла зменшувати їм платню. Право перегляду законів, прийнятих конгресом, та актів виконавчої влади у разі їх невідповідності Конституції ввірялося Верховному федеральному суду США, але не за прямим уповноваженням Конституції, а як допущена практика, що стала прецедентом від 1803 р.

Крім Верховного федерального суду, у США було створено систему судів штатів і районних судів. За влучним висновком одного з американських державознавців, федеральний суд виконував роль своєрідного сторожа при конгресі на той випадок, якщо у складі конгресу виявиться більшість радикалів.

Слід зауважити, що американська конституція складалася власниками. Вони чітко розуміли, яку мету повинна переслідувати створена ними конституційна система і які завдання вона покликана виконувати. Як зазначав історик В.П. Печатнов, «батьки-фундатори... апробували

різноманітні варіанти створення міцної буржуазної держави. Вони цілком усвідомлювали розбіжності своїх інтересів з інтересами народу і в разі потреби були готові до найрішучіших дій».

Саме тому до тексту Конституції нової незалежної держави не було введено спеціального розділу про права і свободи громадян. На час її ратифікації та обговорення ідеологи американської революції розцінювали спеціальний звіт гарантій прав і свобод (Білль про права) як конституційну надмірність, висловлюючи думку, що «стримування і противаги» системи поділу влади цілком достатні для забезпечення законності і справедливого правління. «Конституція сама по собі, у будь-якому її практичному сенсі та в будь-якому її корисному застосуванні є Біллем про права», - доводив А. Гамільтон.

Як підтверджують американські історики, «батьки-фундатори» вважали права особи «природними», а отже, такими, що не потребують фіксації в тексті основного закону. Їх перелік міг нібито бути витлумачений як вичерпний список усіх прав і свобод, що призвело б до зазіхань на ті права і свободи, які до нього не увійшли. Противники введення зводу гарантій прав і свобод у федеральну конституцію посилалися також на те, що необхідні права і свободи вже гарантовано громадянам відповідними нормами конституцій окремих штатів.

Відсутність широкого переліку прав і свобод викликала різку критику Конституції з боку анти-федералістів і демократично налаштованих законодавців у штатах. Під тиском громадськості новообраному конгресові у 1789 р. було запропоновано проекти поправок, які містять положення про політичні та особисті права громадян. Прийняті 10 поправок, що дістали назву Федерального білля про права, було ратифіковано до 15 грудня 1791 р.

Історично попередником американського Білля про права був британський Білль про права 1689 р., який обмежив владу монарха і проголосив низку прав і свобод його підданих. Громадяни молодій буржуазній республіки не забули сваволі, яку чинила британська корона стосовно своїх політичних і релігійних противників. Тому вороже ставлення до влади країни-метрополії набуло форми недовіри не до влади взагалі, а до сильної, централізованої влади, яку уособлював федеральний уряд за Конституцією 1787 р.

Отже, **Білль про права 1791 р.** закріпив такі положення:

— конгресу США заборонялося видавати закони, спрямовані на обмеження свободи слова, преси, зборів, петицій, релігії;

— громадянам США дозволялося зберігати і носити зброю, оскільки для безпеки вільної держави потрібне добре організоване ополчення;

✚ встановлювалася недоторканність житла;

✚ заборонялося проводити довільні й необґрунтовані обшуки чи арешти, визнавалася таємниця листування;

✚ встановлювалася, що ніхто не може бути притягнутий до відповідальності, позбавлений свободи, власності, життя інакше як за вироком суду;

- ✚ проголошувалася презумпція невинуватості: тягар доказування вини покладалася в усіх випадках на обвинувачів;
- ✚ обвинувачуваному надавалося право вимагати, щоб його поставили до відома про характер і привід обвинувачення, забезпечили очну ставку зі свідками, дозволили користуватися послугами адвоката;
- ✚ заборонялося переглядати факт, який був на розгляді присяжних, з ціною позову, що не перевищувала 20 доларів, інакше як за положенням загального права;
- ✚ заборонялося вимагати надмірних застав, стягувати надмірні штрафи, накладати жорстокі й незвичні покарання.
- ✚ При цьому перелік конституційних прав громадян не повинен був тлумачитись як заперечення або приниження інших прав, що зберігалися за народом. Повноваження, не надані Конституцією та користування якими не заборонено окремими штатами, залишалися у віданні штатів.

За положеннями Білля про права чітко простежується ідеологія індивідуалізму, яка виходить із протиставлення особи суспільству й державі в інтересах обмеження влади держави лише певними заборонами в дусі буржуазного конституціоналізму.

Право володіння й розпорядження приватною власністю, будучи економічною основою американської буржуазної держави, побічно, але чітко гарантувалося низкою конституційних приписів.

Політичні свободи, які нелегко дісталися американцям і мали ідеологічно першорядне значення в системі цінностей буржуазного конституціоналізму, були сформульовані (хоч і лаконічно) в першій поправці до Конституції. Положення, що стосувалися особистих прав громадян і процесуальних гарантій правосуддя, містилися в 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 6-й і 8-й поправках.

Подальший розвиток США відбувався під знаком зміцнення позицій великої буржуазії. Молода держава відразу ж почала проводити активну експансіоністську політику, спрямовану на розширення своєї території. Через купівлю колоній інших держав (наприклад, Флориди у Іспанії, Луїзіани у Франції, Аляски у Росії), загарбання мексиканських земель і особливо в результаті знищення і виселення індіанців, територія США до 60-х років XIX ст. зросла майже в 9 разів. Нові території перетворилися на штати за процедурою, яка визначалася Великим ордонамсом 1791 р. Для цього потрібно було мати певну кількість жителів, свою конституцію, і відповідне клопотання до федерального конгресу. Рабство поширювалося на нові землі, що становило серйозну загрозу розвитку капіталізму в США.

Громадянська війна 1861 – 1865 рр. та її вплив на розвиток законодавства США.

Основне питання другої американської революції зводилося до того, чи буде забезпечено подальший розвиток капіталізму у США через знищення

рабства і перемогу «вільного фермера на вільній землі» над старим рабовласницьким господарством.

До початку 20-х років XIX ст. у США налічувалося 22 штати. Половина з них були рабовласницькими. Між рабовласниками Півдня та буржуазією Півночі не припинялися конфлікти, особливо коли в конгресі вирішувалася доля нових штатів. Плантатори були зацікавлені у створенні нових рабовласницьких штатів. Буржуазія Півночі виступала проти цього. Від розв'язання суперечки залежав результат боротьби за контроль над великими землями на Заході, а в підсумку - над федеральним урядом. Плантатори прагнули зберегти свою перевагу в палатах конгресу. До 1861 р. майже всі американські президенти були з південних штатів.

Основні суперечності виникли з приводу митних тарифів. Буржуазія Півночі з метою створення переваги для збуту своїх товарів домагалася встановлення високого мита на промислові товари, які ввозилися з-за кордону. Рабовласники виступали проти цього. Так, законодавчі збори штату Південна Кароліна в 1832 р. зажадали повного скасування митних зборів, погрожуючи виходом зі США. Вони посилалися на доктрину «нуліфікації», відповідно до якої штати могли ігнорувати рішення федеральної влади, якщо ті суперечили конституції. Таке тлумачення було вигідне прихильникам сепаратизму, особливо на Півдні. Це стало початком жорстокої боротьби між двома економічними системами: буржуазною та рабовласницькою.

Восени 1860 р. президентом було обрано одного з найвидатніших діячів Америки, республіканця Авраама Лінкольна. Виходець із бідної сім'ї, він згодом став переконаним противником рабства. Його обрання послужило для рабовласників сигналом до заколоту. «Невідворотний конфлікт» між системою рабства та буржуазною системою найманої праці вилився у відкриту громадянську війну.

У грудні 1860 р. штат Південна Кароліна заявив про свій вихід із союзу. Те саме вчинили ще 10 південних штатів. У квітні 1861 р. почалися військові дії. У результаті 11 південних штатів утворили конфедерацію зі своїм урядом, а 23 штати залишилися в союзі Півночі. Заколот розколов американську державу на дві частини: рабовласницький Південь і вільну Північ. У кожній частині були свій президент, свій конгрес.

У перебігу війни (1861-1865 рр.) уряд США видав **закон про гомстеди** (20 травня 1862 р.). Він передбачав фактично безкоштовне роздавання незайнятих земель громадянам США та іммігрантам, які виявили бажання прийняти громадянство США. А. Лінкольн підписав також **Прокламацію про звільнення рабів** від 1 січня 1863 р., яка стала подією великого політичного значення і, зокрема, вплинула на перебіг громадянської війни. Після опублікування Прокламації боротьба Півночі проти рабовласників Півдня вступила в основну фазу. Ці заходи перетворили війну на справжню буржуазно-демократичну революцію, спрямовану на повалення влади плантаторів-рабовласників, на знищення рабства та буржуазно-демократичне розв'язання аграрної проблеми.

У 1865 - 1870 рр. було розпочато заходи, спрямовані на ліквідацію рабовласницької системи. У 1865 р. конгрес прийняв **13-ту поправку до Конституції про скасування рабства** на всій території США. У 1866 р. було прийнято **14-ту поправку, за якою чорношкірі наділялися цивільними правами**: кожен, хто народився у США чи був натуралізований, визнавався громадянином США і того штату, де він проживав. Поправка забороняла штатам обмежувати права громадян, позбавляти їх життя, свободи, власності без належного судочинства. Але південні штати 14-ту поправку тлумачили так, що чорношкірі не отримали виборчих прав, тому на вимогу народу в лютому 1870 р. конгрес прийняв **15-ту поправку** до Конституції, яка того ж року набрала чинності. У ній записано, що право громадян не буде заперечуватися чи обмежуватися під приводом раси, кольору шкіри або попереднього рабського становища. Ці доповнення, як і всі зміни Конституції США, прийняті незабаром після громадянської війни, склали другий цикл поправок. Вони доповнили Білль про права.

Війна Півночі проти Півдня мала прогресивне, визвольне значення. Знищивши рабство і сепаратизм південних штатів, вона сприяла зміцненню незалежності США. Проте буржуазно-демократичну революцію не було доведено до кінця. Звільнені від рабства афроамериканці землі не одержали. Крім того, під натиском білих терористів расову дискримінацію на Півдні було офіційно визнано «чорними кодексами» багатьох штатів, виданими у 1865-1866 рр. «**Чорні кодекси**» були покликані узаконити расову дискримінацію і забезпечити примусовими заходами південні плантації робочою силою. Було прийнято, наприклад, закони про заборону бродяжництва, про учнівство (темношкірі діти мали віддаватися білим на навчання, а фактично - на роботу), про заняття певними професіями (заборонялося чорним сільськогосподарським робітникам під страхом кримінального покарання розривати трудовий договір раніше встановленого терміну), про заборону шлюбів між білими і чорними та ін.

14-та поправка до Конституції, прийнята конгресом США 1866 р., що зрівняла в правах білих і чорних, викликала різку протидію з боку південних штатів, які відмовилися її ратифікувати.

За цих умов радикальні кола північної буржуазії, які мали більшість у конгресі, провели закон «**Про реконструкцію Півдня**» (2 березня 1867 р.), відповідно до якого у південних штатах було введено режим військової окупації, а їхніх представників усунуто від участі у роботі конгресу, поки південні штати не погодяться на ратифікацію 14-ї поправки.

Зламавши опір південних штатів і зміцнивши своє панування, буржуазія почала згортати «реконструкцію». У 1877 р. федеральні війська було виведено з південних штатів, а представники останніх зайняли свої місця в конгресі.

Важливим результатом громадянської війни стало також зміцнення федерації. У конституційному праві США затвердилося положення: штати не вправі визнавати недійсними федеральні закони, не мають права виходити з федерації.

3. Держава та право Франції (XVIII–XIX ст.)

Буржуазна революція 1789 - 1794 рр.: причини, особливості та основні етапи.

Буржуазна революція XVIII ст. у Франції порівняно з нідерландською революцією XVI ст. і революцією XVII ст. в Англії була більш послідовною і радикальною щодо скасування феодально-абсолютистського ладу. Вона, власне, відкривала нову епоху революцій 1789-1871 рр., а за часом майже збігалася з американською революцією.

В останній чверті XVIII ст. феодальний лад у Франції остаточно зжив себе, а режим абсолютної монархії гальмував розвиток продуктивних сил.

У Франції носієм нових виробничих відносин був третій стан, на відміну від Англії, де, крім буржуазії, склалася особлива соціальна категорія нове дворянство (джентрі) - представники класу феодалів, які обуржуазилися. Процес формування капіталістичних відносин у Франції відбувався значно повільніше, ніж в Англії. Привілейовані стани дворянство і духовенство - складали незначну меншість усього населення.

Влада короля була безмежною. Існувало юридичне обґрунтування божественного походження королівської влади, відповідно до якого король зобов'язаний звітувати за свої дії лише перед Богом. У руках короля зосередилася законодавча, виконавча і судова влада. Воля короля вважалася законом. За власним розсудом він оголошував війни, укладав договори з іноземними державами, розпоряджався скарбницею і майном підданих, призначав і зміщав міністрів і чиновників, послів і офіцерів, видавав, змінював і скасовував закони, карав і милував. Генеральні штати не скликалися з 1614 р., а управління державою здійснювалося за допомоги величезної бюрократичної машини, що підпорядковувалася лише королю. Структура центральних органів держави була надзвичайно складною. Будь-який опір королівському абсолютизму жорстоко карався. Протягом двохсот років розвитку абсолютистського режиму у Франції влада монарха розширювалася, зміцнювалася і в часи царювання Короля-сонця, як називали Людовіка XIV (1643 - 1715 рр.), досягла найвищого розквіту.

Сваволя королівської влади, привілеї дворянства і духовенства, феодальні побори і непосильні податки, феодальна власність на землю, обмеження купівлі-продажу землі, численні внутрішні митниці і зростання незліченних митних зборів, цеховий лад і пов'язана з ним регламентація виробництва, королівські монополії в галузі торгівлі й мануфактур, політичне безправ'я, феодально-абсолютистська політика і діяльність церкви - стали основними причинами революції.

Політичним авангардом третього стану була **буржуазія**, яка перетворилася до кінця XVIII ст. на могутню силу. У руках буржуазії було зосереджено величезні багатства, торгівлю, промисловість. Спільним прагненням усіх соціальних груп, які входили до складу третього стану, починаючи від міської бідноти і закінчуючи верхівкою класу буржуазії, був протест проти всієї феодальної системи. Протест цей вилився у прагнення ліквідації абсолютної монархії та станової нерівності. Основною рушійною

силою революції мав стати народ, але селянство було неорганізованим і розрізненим, не мало чітких економічних і політичних цілей. Робітничого класу, власне, не було. Тож єдиною суспільною силою, спроможною очолити боротьбу проти феодальної системи, стала буржуазія.

Характерно, що задовго до революційних подій склалася прогресивна ідеологія, яка виражала антифеодальні вимоги. Ця могутня ідейна течія, спрямована проти феодалізму, що увійшла в історію під назвою Просвітництва, дала світові низку блискучих імен - Вольтера, Монтеск'є, Маблі, Дідро, Руссо, Гольбаха, Мореллі, Гельвеція та багатьох інших.

Прелюдією французької революції кінця XVIII ст. стали численні й потужні народні повстання, в яких селянство виступало разом із міською біднотою. Революційна ситуація набула особливої гостроти через те, що кілька неврожайних років спричинили голод, який у деяких провінціях доходив до крайньої межі. Революційну ситуацію у Франції загострила також фінансова криза. У другій половині XVIII ст. уряд Людовіка XVI, останнього представника французького абсолютизму, поставив Францію перед реальною загрозою фінансового банкрутства. Марнотратна політика королівського двору призвела до того, що скарбниця спорожніла, а державний борг Франції сягнув величезних розмірів.

Відстроченням краху могло стати обкладення державними податками привілейованих станів - дворянства і духовенства. Найбільш далекоглядні представники правлячих кіл Франції пропонували королю вдатися до цього останнього засобу. Але, не бажаючи порушувати багатовікову традицію і побоюючись конфлікту з тими, хто був опорою абсолютизму, Людовік XVI відхилив ці пропозиції. Спроба поставити це питання на зборах вищої аристократії в 1787 р. виявилася невдалою. Вирішено було провести засідання станово-представницької установи - Генеральних штатів, які не скликалися протягом півтора століття.

5 травня 1789 р. почалося засідання Генеральних штатів, на якому належало вирішити лише одне життєво важливе питання: про способи й можливості подолання фінансової кризи, тобто питання про нові державні податки.

За давньою традицією голосування на засіданні Генеральних штатів відбувалося по станах (один стан - один голос), незважаючи на вимогу депутатів третього стану голосувати персонально. У ситуації, що склалася, стара система голосування заздальгідь забезпечувала перевагу дворянству і духовенству, які виступали єдиним табором.

Перший етап революції. Засідання Генеральних штатів вилилось у відкритий політичний конфлікт між королем і привілейованими станами, з одного боку, і третім станом - з іншого. Конфлікт цей завершився тим, що 17 червня 1789 р. депутати від третього стану оголосили себе **Національними зборами** на тій підставі, що третій стан є переважною більшістю французької нації. Національні збори проголосили себе вищим представницьким і законодавчим органом усього народу Франції.

Уряд Людовіка XVI зачинив перед депутатами Національних зборів двері залу засідань. Зібравшись в одному з версальських палаців, Національні збори проголосили себе **Установчими зборами**, тобто органом, покликаним установити новий політичний лад. Спроба розігнати ці збори викликала повстання народу в Парижі, проти якого було спрямовано королівські війська. Міська біднота, ремісники, торговці, представники інтелігенції, дрібна буржуазія піднялися на боротьбу і 13 липня 1789 р. створили орган міського самоврядування, названий **Паризькою комуною**. Незабаром було організовано цивільну гвардію – армію повсталого народу.

Збройне повстання 14 липня 1789 р. і взяття Бастилії викликали широкий резонанс по всій країні. Приклад Парижа наслідували багато інших міст Франції, де також створювалися органи державного самоврядування і формувалися загони цивільної гвардії. У другій половині липня всі соціальні категорії, які входили до складу третього стану, виступили єдиним фронтом, оскільки їх згуртувало прагнення до ліквідації феодальної системи. Буржуазія на першому етапі революції відіграла керівну роль, спираючись на підтримку всього третього стану.

Установчі збори розпочали діяльність із видання декрету про ліквідацію старого адміністративного поділу французького королівства. Надзвичайно важливе значення мали також декрети, спрямовані на ліквідацію феодального земельного режиму. Було урочисто проголошено, що «феодальний режим цілком знищено». Але декрети з аграрного питання ліквідували лише другорядні феодальні повинності селян. Найбільш тяжкі повинності, які впродовж багатьох століть гнітили селянство, зберігалися. Так, зокрема, панщина і поземельний чинш підлягали викупові. Згодом декрети, прийняті в березні 1790 р., визначили дуже складні умови викупу селянами цих феодальних повинностей. Отже, вирішення аграрного питання мало значною мірою декларативний характер.

А от проблему церковних володінь розв'язали радикально. Католицька церква була власником величезних земельних багатств, найбільшим феодалом королівства. Установчі збори декретами, виданими в червні-листопаді 1790 р., поставили церкву під контроль держави: було введено цивільний устрій церкви, скасовано церковну десятину. Земельні володіння церкви, що перейшли у власність держави, виставили на розпродаж. Крім того, було значно обмежено сферу церковної юрисдикції: із ведення католицької церкви вилучено такі функції, як реєстрація народження, шлюбів, смерті тощо. Посади священників, як і посади світських осіб, стали виборними. Священики почали одержувати платню від держави нарівні з іншими посадовими особами. При вступі на посаду вони зобов'язувалися складати присягу, як і інші державні службовці.

Велике значення для розвитку капіталістичних відносин мали декрети Установчих зборів, які ліквідували різні феодальні обмеження (систему внутрішніх митниць, цехів тощо). 19 червня 1790 р. збори прийняли декрет про скасування спадкових дворянських титулів і станового поділу суспільства.

Найважливішим програмним документом французької революції стала **Декларація прав людини і громадянина**, прийнята Установчими зборами 26 серпня **1789 р.**, яка згодом увійшла до Конституції 1791 р. Декларація спиралася на положення **теорії природного права**. Вона починалася з преамбули, містила ідеологічне обґрунтування вчення про невід'ємні права кожної людської особистості, даровані їй самою природою.

У першій статті зазначалося: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах». Цим іще раз підкреслювалося скасування будь-яких станових привілеїв. Метою держави проголошувалося забезпечення природних прав людини, до яких, передусім, належали свобода, власність, опір гнобленню та безпека.

У Декларації прямо не згадувалося про форму правління, але йшлося про те, що «джерело суверенітету ґрунтується, власне, в нації», і що жодна корпорація та окрема людина не можуть мати у своєму розпорядженні владу, яка не виходить явно від нації. Вища законодавча влада доручалася представницькому органу, який повинен був виражати волю народу. Стаття 6 буквально формулювала: «Закон є виразом загальної волі».

Один із пунктів Декларації містив принцип обґрунтованого арешту, здійснюваного лише на підставі відповідного закону. Вперше цей принцип було проголошено в Англії в XVII ст. у знаменитому «Хабеас корпус акті». Він закріпив одну з найважливіших процесуальних гарантій. Декларація встановила принцип презумпції невинуватості, на противагу феодалному праву з його презумпцією винуватості.

Вперше в історії було проголошено такі громадянські права, як свобода слова, свобода совісті, свобода преси.

У 17 статтях Декларації в узагальненому вигляді було сформульовано принципи майбутнього конституційного устрою суспільства. Декларація була дуже прогресивним документом для свого часу, оскільки буржуазія в той період виступала від імені всього народу. Це обумовило антифеодалну спрямованість Декларації. Але класова сутність Декларації прав людини і громадянина чітко проявилась у тому, що буржуазія понад усі інші свободи і принципи ставила право приватної власності - «недоторканне і священне».

У **1791 р.** на основі Декларації прав людини і громадянина було розроблено і прийнято першу в історії Франції **Конституцію**. Вона закріпила політичне панування великої буржуазії, яка пішла на певний компроміс із дворянством, установивши у Франції **конституційну монархію**.

Законодавча влада належала однопалатним **Національним зборам**. Король не мав права розпускати ці збори. Їх депутати мали право недоторканності. До компетенції Національних зборів було віднесено законодавство, заснування нових державних посад, вищу фінансову політику, вирішення питань війни і миру.

Виконавча влада відповідно до Конституції вручалася **королю**. При цьому підкреслювалося, що «король править лише на підставі закону, і лише ім'ям закону він може вимагати покори». Місцеві органи управління були

виборними. Суд оголошувався незалежним від законодавчої та виконавчої влади. Було введено цензове виборче право.

Порівняно з Декларацією прав людини і громадянина 1789 р. Конституція 1791 р. являла собою крок назад, оскільки вона відходила від демократичних принципів у питанні правління, зберегла у Франції монархію. Рівність усіх перед законом, проголошена в Декларації, відкрито була замінена в Конституції політичною нерівністю (запроваджено високий майновий ценз).

Після прийняття Конституції 1791 р. революція для великої буржуазії закінчилася, оскільки головної мети - завоювання політичної влади - було досягнуто.

Конституція 1791 р. діяла до серпня 1792 р. Протягом цього періоду, що становив перший етап революції, у процесі розмежування третього стану склалися основні політичні угруповання. Так виникли партії, які виражали певні позиції різноманітних прошарків буржуазії. Інтереси великої буржуазії, яка була прихильницею конституційної монархії, виражала **партія фельянів**. Середня буржуазія, переважно торгово-промислові кола, була представлена **жирондистами**. Партією дрібної буржуазії, яка єдналася з народом, були **якобінці**. Останнє політичне угруповання було найбільш революційним і ставило перед собою завдання широких демократичних перетворень. До складу Паризької комуни входило чимало представників якобінської партії, що значною мірою визначило характер її діяльності.

Влітку 1792 р. проти французької революції було кинуте об'єднані сили європейських держав. Тоді ж у самій Франції готувалася контрреволюційна змова, очолювана королівським двором Людовіка XVI.

У цій складній зовнішній і внутрішній ситуації, коли революції загрожували сили феодальної реакції, народ під керівництвом якобінців піднявся проти монархії. Перед загрозою вторгнення до Парижа коаліційних армій керівництво повстанням народу перебрала **Паризька комуна**.

Другий етап революції. 10 серпня 1792 р. влада в Парижі повністю перейшла до рук Паризької комуни. Людовіка XVI було заарештовано за обвинуваченням у контрреволюційній змові. Закінчився період конституційної монархії. Франція стала **республікою**. Конституція 1791 р. втратила чинність.

Після повалення монархії було створено тимчасовий орган вищої влади - **Національний конвент**, обраний на основі нового, загального (для чоловіків) виборчого права, набагато демократичнішого, ніж за Конституцією 1791 р.

Більшість на виборах до Конвенту здобула партія жирондистів, тож до влади доступилася середня буржуазія в особі цієї партії. Виконавчу владу було передано тимчасовому урядові, названому Тимчасовим виконавчим комітетом.

Жирондисти не лише не прагнули до подальшої революційної боротьби і демократичних перетворень, але, навпаки, вважали для себе революцію

завершеною. За короткий відтинок часу вони перетворилися на контрреволюційне угруповання.

Короля Людовіка XVI стратили за вироком революційного суду народу. Незалежно від політичної позиції правлячої партії жирондистів народні маси продовжували боротьбу за радикальне, демократичне вирішення аграрного питання, за остаточне знищення феодальних відносин на селі. Революційна ситуація набула особливої гостроти через відсутність продовольства і голод, що почався в Парижі. По всій країні спалахували повстання селянства і міської бідноти. В окремих департаментах Франції відбувалися контрреволюційні заколоти. Найзначнішим із них був заколот у департаменті Вандея. Жирондисти відкрито перейшли до табору реакції та повернули зброю проти народу і революції.

2 червня 1793 р. в Парижі сталося збройне повстання народних мас, керованих дрібною буржуазією, у результаті якого влада перейшла до яacobінців. Так закінчився другий етап революції, що тривав од 10 серпня 1792 р. по 2 червня 1793 р.

Яacobінська диктатура та її державний лад.

Третій етап революції. Останнім етапом французької революції кінця XVIII ст. був **період яacobінської диктатури** (1793 - 1794 рр.).

Яacobінська партія почала своє правління з видання закону про продаж селянської землі, конфіскованої у феодалів. Потім було прийнято закон про безоплатну ліквідацію всіх феодальних прав. Аграрне законодавство яacobінців закріпило їхній політичний союз із народними масами. Селянство стало опорою яacobінського уряду і революції.

За час правління яacobінського Конвенту було видано два найважливіші документи: **Декларацію прав людини і громадянина 1793 р.** і Конституцію 1793 р. Декларація 1793 р., на відміну від Декларації 1789 р., своєю теоретичною основою мала вчення Руссо про народний суверенітет. Вона була більш розгорнутою, ніж перша. Ряд положень у яacobінському документі конкретизувався детальніше. Крім того, в Декларації 1793 р. були цілком нові за змістом статті. До них, передусім, належала стаття, що забороняла монархію під страхом смерті: «Кожен, хто привласнив собі належний народові суверенітет, буде негайно відданий смерті вільними громадянами».

Величезне політичне значення мала також остання стаття яacobінської Декларації: «Коли уряд порушує права народу, повстання для народу і для кожної його частини є священним правом і невід'ємним обов'язком». Ця стаття, що закріпила право народу на революцію, істотно відрізняла яacobінську програму від Декларації прав людини і громадянина 1789 р.

Конституція 1793 р. Декларація прав людини і громадянина 1793 р. лягла в основу яacobінської конституції того ж року, відповідно до якої Францію було проголошено республікою. Верховним органом законодавчої влади став **Законодавчий корпус (Національні збори)**. Тільки йому належало виняткове право видання законів і декретів. Виконавчу владу перебрала Виконавча рада. Всі органи - від центральних до місцевих - стали виборними. Виборче право прибрало набагато демократичніший характер,

ніж за Конституцією 1791 р. (було знижено віковий ценз із 25 до 21 року, ценз осілості і майновий ценз). Значно розширився розділ про цивільні права і свободи. Конституція проголосила рівність, свободу та безпеку громадян, свободу совісті, необмежену свободу преси, зборів. Водночас, незважаючи на всю свою революційність і демократизм, якобінці не відмовилися від захисту приватної власності. Як представники дрібної буржуазії, вони вбачали у приватній власності священні права, властиві суспільству в цілому і кожній людській особистості зокрема.

Введення Конституції в дію перешкоджав контрреволюційний переворот 1794 р., який поклав край існуванню якобінської диктатури.

Отож, Конституція 1793 р. залишилася тільки пам'яткою права: вона ніколи не діяла. Фактично тоді ж склалася особлива система державних органів, які являли собою тимчасовий революційний уряд. Цей **державний механізм якобінської диктатури** вирізнявся чіткістю. Вищим органом влади, як і раніше, залишався **Конвент**. Він володів законодавчою владою та управляв країною через систему різних комітетів і комісій. Надзвичайно важливу роль відігравали **Комітет громадського порятунку і Комітет громадської безпеки**. Обидва вони обиралися Конвентом.

Комітет громадського порятунку мав дуже широкі повноваження - від дипломатичних відносин до адміністративних та репресивних функцій. Фактично він був надзвичайним урядовим органом. Його очолював один із вождів якобінської партії Робесп'єр.

Комітет громадської безпеки виконував завдання боротьби з внутрішньою контрреволюцією. Для суду над ворогами республіки навесні 1793 р. було засновано **Революційний трибунал**.

Армію якобінців було сформовано на демократичних засадах. Вона мала надзвичайно високу боєздатність, революційний ентузіазм у поєднанні з твердою дисципліною. У її лавах було чимало селян, які захищали республіку, що значною мірою сприяло здійсненню сподівань народу.

За короткий період свого правління якобінці здійснили низку найважливіших заходів - остаточне знищення феодальних повинностей селянства, демократизацію державного апарату, знищення рабства в колоніях тощо.

Влітку 1794 р. в якобінській партії та державному апараті склалася суперечлива ситуація. Подальші демократичні перетворення стали об'єктивно неможливими. Суперечливість була властива самій якобінській диктатурі та діяльності революційного Конвенту. Знищуючи рештки феодального ладу, якобінці цим відкривали простір для розвитку капіталістичних відносин. Дрібнобуржуазна партія не могла послідовно проводити лінію демократичних перетворень.

Складність ситуації зростала через те, що якобінці продовжували боротьбу проти великої буржуазії. Несприятливою була і зовнішня обстановка. Революцію у Франції кинулися гасити всі реакційні сили феодально-монархічної Європи.

Все це сприяло перемозі контрреволюційного перевороту, організованого великою буржуазією 27 липня 1794 р. (за яacobінським календарем - 9 термідора). В результаті термідоріанського перевороту яacobінська республіка перестала існувати, її вождів було страчено, розпочалося панування терору і реакції. Падіння яacobінської диктатури завершило третій, найвищий і останній етап французької революції кінця XVIII ст.

Консульство та імперія Наполеона Бонапарта.

У 1799 році (9.11.1799) владу захопив Наполеон Бонапарт. Наполеонівська конституція 1799 р. формально закріпила республіканський устрою, а фактично військову диктатуру.

Було скасовано майновий виборчий ценз, але запроваджувалися **триступеневі вибори:**

1. Чоловіки з 21 р., що проживали не менше 1 р. в певному окрузі обирали громадян до комунального списку округу (1/10 громадян);
2. обрані складали департаментські списки (1/10 з комунального списку);
3. з департаментського списку обирали 1/10 кандидатів на державні посади (для виконання «національних функцій»).

По суті було ліквідовано виборність державних органів. Державні органи комплектувалися за складною системою зарахування, призначення та виборів.

Виконавча влада належала колегії трьох консулів. А реально - першому консулу – Бонапарту, який призначав членів державної ради, міністрів, послів, офіцерів, суддів.

Законодавчу владу поділяли кілька державних органів, фактично вона також підпорядковувалася Наполеону.

У 1802 р. в результаті недемократичного референдуму Бонапарта було оголошено пожиттєвим консулом, у 1804 р – йому присвоєно титул імператора (Наполеон I). Отже, було відновлено монархічну форму правління.

Розвиток права Франції в період буржуазної революції.

Разом з буржуазною державою виникло і за час революції в загальних рисах сформувалося буржуазне право. Будучи історично прогресивним типом права, воно заступило застаріле феодальне право, закріпило нові виробничі відносини. Але, виражаючи волю панівного класу, буржуазне право було за сутністю експлуататорським, хоча, на відміну від рабовласницького і феодального, воно проголошувало формальну рівність усіх перед законом. Цей принцип формальної рівності прикривав собою фактичну нерівність.

Цивільний кодекс Наполеона 1804 р.

Створення єдиної національної правової системи французька буржуазія вважала одним із головних завдань революції 1789 - 1794 рр. Першим було прийнято Цивільний кодекс, який увійшов в історію як Кодекс Наполеона.

Наполеон особисто брав участь в обговоренні деяких статей кодексу, усуваючи з проекту деякі положення, що затвердились у французькому праві в період революції та здавалися великій буржуазії надмірно радикальними.

Закон від 21 березня 1804 р. об'єднав усі 36 титулів у єдиний кодекс. У 1807 р. цей документ був названий Кодексом Наполеона, а 1816 р. знову дістав назву Цивільного кодексу. Але в історії він справедливо залишився під назвою Кодексу Наполеона.

Кодекс закріпив ліквідацію феодальних відносин - і в цьому його прогресивне значення. В основу кодексу було покладено принципи формально рівної правоздатності всіх громадян і необмеженої приватної власності. Це приводило до свободи підприємництва, а на селі - до закріплення права власності селян на землі, придбані ними в період революції.

Цей кодекс - найзначніший за обсягом (у першому виданні в ньому налічувалася 2281 стаття). Він уважається найдосконалішим із класичних кодексів за формою викладу та структурою.

Кодекс виходив із поділу приватного права на цивільне й торгове. Останнє присвячене взаємовідносинам між купцями і регулюванню торгових угод, навіть за участі не купців (торговим правом регулювалися, наприклад, відносини за векселем). Отже, Цивільний кодекс охоплював лише відносини цивільно-правові у вузькому розумінні цього слова, тобто приватноправові.

Кодекс Наполеона складався зі вступного титулу і трьох книг. У невеличкій вступній частині викладено порядок дії цивільних законів у часі і просторі, а також деякі правила, що стосувалися набуття чинності й застосування правових норм.

У складі кодексу можна побачити принципи побудови римського права: особи, речі, зобов'язання. Така структура кодексу в буржуазному цивільному праві дістала назву інституційної.

4. Держава та право Німеччини в ХІХ ст.

Політичний розвиток Німеччини у першій половині ХІХ ст.

Німеччина значно пізніше за інші країни Європи вступила на шлях розвитку буржуазної держави та права. За гучного назвою «Священна Римська імперія німецької нації» ховалася на початку ХІХ ст. мозаїчна конфедерація, що складалася з понад 300 князівств, герцогств, земель та вільних міст.

Політична карта Німеччини змінилася внаслідок перемоги армій буржуазної Франції. Спершу в 1805 р. було створено **Німецьку конфедерацію**, а потім **Рейнський союз**, який мав 39 державних утворень. У Німеччині з'явилася група сильних централізованих держав, таких як королівства Баварія, Саксонія, великі герцогства - Баден, Гессен. Крім того, існували інші герцогства, декілька невеликих князівств та вільні міста — Любек, Бремен, Гамбург та ін. У 1806 р. було офіційно оголошено про припинення існування «Священної Римської імперії німецької нації».

Окупація значної частини території Німеччини армією Наполеона привела до буржуазних реформ французького зразка. Обмежувалися

феодалні права-привілеї світської аристократії та духовенства, скасовувалося кріпосне право, проголошувалася свобода підприємництва тощо. Незадоволення пригнобленням і приниженням Німеччини буржуазною Францією викликало збройний опір французьким військам, сприяло піднесенню національного патріотизму, зростанню національної свідомості.

Перемога Росії над Францією у Вітчизняній війні 1812 р. привела до розгортання визвольної боротьби проти французьких загарбників у Німеччині. Союзниками Росії виступили Англія, Австрія, Пруссія. В історію Німеччини війна 1813 р. увійшла як національно-визвольна війна за незалежність.

За рішенням Віденського конгресу 1814 - 1815 рр. до Пруссії приєднувалися найбільш розвинені в економічному аспекті Рейнська провінція, Вестфалія та шведська Померанія. Їх приєднання надало Пруссії можливість у майбутньому стати однією із найсильніших в Європі, об'єднати Німеччину. Віденський конгрес створив з німецьких держав та частини володінь Австрійської імперії на противагу буржуазній Франції **Німецький союз**, до складу якого увійшли 38 самостійних держав (34 монархії та 4 вільні міста — Гамбург, Бремен, Любек, Франкфурт-на-Майні).

Німецький союз був слабкою конфедерацією формально суверенних держав. Єдиним спільним органом Німецького союзу став Союзний сейм, який складався з уповноважених від правителів, а не від народів. Союзний сейм засідав у Франкфурті-на-Майні. Він ухвалював зазвичай непопулярні та реакційні рішення, до того ж довго й нерішуче, а тому увійшов в історію під назвою «збори мумій». Австрійський уповноважений фактично головував у Союзному сеймі, Австрія — в Німецькому союзі. Німецький союз не мав спільної армії, флоту, союзного суду, фінансового та дипломатичного органу.

Віденський конгрес не зміг відновити ліквідованих у перебігу війни легітимних династій більш як 300 німецьких земель і володінь, тому фактично узаконив ліквідацію переважної більшості з них.

Під впливом Росії Віденський конгрес фактично затвердив панування феодальної реакції та абсолютизму, закріпив змінені кордони політичної карти Європи, а також протистояння двох німецьких держав - Австрії та Пруссії.

За рішенням Віденського конгресу Пруссія - друга після Австрії за величиною і могутністю німецька держава - складалася з двох частин: шести східних провінцій (Бранденбург, Померанія, Сілезія, Саксонія, Західна і Східна Пруссія, Познань), де панували в основному феодальні відносини, та двох західних (Рейнська провінція і Вестфалія), в яких змогли укоренитися переважно буржуазні порядки.

Об'єднання Німеччини

До середини ХІХ ст., після придушення буржуазної революції 1848-1849 рр., у Пруссії, як у всій Німеччині, запанував режим політичної диктатури юнкерів-поміщиків, ліберальної буржуазії та поліцейської реакції.

У другій половині ХІХ ст. загострилися відносини між Австрією та Пруссією щодо лідерства в Німецькому союзі. У 1853 р. Пруссія спромоглася

відновити **митний союз**, який економічно об'єднав під її керівництвом більшість суб'єктів Німецького союзу. Цей процес прискорився призначенням у вересні 1862 р. на посаду міністра-президента Пруссії (фактично прем'єр-міністра) пруського юнкера князя Отто фон Бісмарка, монархіста і реакціонера за політичними поглядами. Бісмарк енергійно заходився об'єднувати Німеччину «згори» - вогнем і залізом, «під гегемонією Пруссії».

На цьому шляху існували великі перешкоди, насамперед - позиції Австрії та Франції. У 1866 р. мілітаристська Пруссія розпочала війну з Австрією за лідерство в Німецькому союзі та його реформування. Ця війна закінчилася поразкою Австрії та виходом її з Німецького союзу.

З ініціативи Бісмарка 1866 р. сформувався **Північно-німецький союз** як федеративна держава, що об'єднала 22 землі. Юридично це було затверджено Конституцією 1867 р.

Того ж року утворилася дуалістична **Австро-Угорська монархія** на чолі з імператором. Австро-Угорщина була поділена рікою Лейтою на дві частини - Транслейтанію та Цислейтанію. До Цислентанії входили Австрія, Чехія, Моравія, Сілезія, Далмація, Галичина, Буковина, Крайна, Герц, Істрія і Трієст. До Транслейтанії - відповідно: Угорщина, Словаччина, Закарпатська Україна, Хорватія, Словенія і Трансільванія.

Пруссія продовжувала активну політику, спрямовану на зміцнення нової федерації та розширення її території. З цією метою вона розв'язала війну проти Франції в 1870 р. Перемога Пруссії відкрила широкі можливості для завершення об'єднання Німеччини (Баварія, Вюртемберг, Баден вступили до союзу) та перетворення Північно-німецького союзу на Німецьку імперію, офіційно проголошену в січні 1871 р.

Отже, об'єднання Німеччини відбулося «згори», в результаті загарбницьких війн Пруссії. Політика мілітаризму пруського юнкерства та Бісмарка мала ключове значення в об'єднавчому процесі.

Найбільшою державою Німецької імперії була Пруссія: її територія складала дві третини імперії, а населення - майже 60%. Національне об'єднання Німецької імперії стало прогресивним явищем, сприяло швидкому розвитку капіталізму, уможливило проведення єдиної економічної політики, усунення митних бар'єрів, що існували між окремими державами, створення єдиної системи мір і ваги, єдиної валюти, прийняття єдиних законів. Економічний потенціал Німеччини зріс за рахунок контрибуції (5 млрд. франків від переможеної Франції), що забезпечило можливість нагромадження капіталу, розвитку виробництва, використання прогресивних технологій, новітніх досягнень науки і техніки.

Але форма об'єднання Німеччини на чолі з Пруссією була реакційною, реваншистською та, як засвідчив подальший розвиток подій, небезпечною для народів Європи і світової цивілізації.

Державний лад імперії за Конституцією 1871 р.

Конституція Німецької імперії, затверджена рейхстагом 14 квітня 1871 р., діяла з незначними змінами до початку 1919 р. Загальноімперська

конституція багато в чому повторювала конституцію Північно-німецького союзу. Панівне становище в імперії за Конституцією 1871 р. залишалося за Пруссією, найбільшою та наймогутнішою державою союзу.

Німецька імперія складалася з 25 державних утворень (4 королівства, 6 великих герцогств, 4 герцогства, 8 князівств, 3 вільні міста) і провінції Ельзас-Лотарингія (лише 1911 р. дістала статус державно-правової автономії - члена федерації). Із великих держав за межами імперії залишалась Австрія.

Конституція юридично закріпила федеративний територіальний устрій Німеччини, в основі якого лежали договірні відносини між королями, князями, герцогами. Слід зазначити й таку особливість, як нерівноправне становище союзних держав у новій імперії. Особливе місце відводилося Пруссії. Пруський король був одночасно німецьким імператором. Він призначав і контролював канцлера, який головував у союзній раді - бундесраті.

За формою правління Німецька імперія була **монархією**. Очолював її **імператор (кайзер)**, зокрема Вільгельм I (1871-1888 рр.), а потім - його син Фрідріх II (1888 р.) та онук Вільгельм II (1888-1918 рр.). Конституція закріпила широкі повноваження за імператором, зокрема:

- + представляти інтереси держави у міжнародних відносинах;
- + оголошувати військовий стан у будь-якій частині імперії;
- + командувати армією і флотом;
- + призначати і звільняти з посад вищих цивільних і військових чиновників;
- + скликати, відкривати й закривати засідання рейхстагу та бундесрату;
- + оголошувати війну (за згодою рейхстагу) та укладати мир;
- + призначати імперського канцлера;
- + акредитувати і приймати послів;
- + розробляти й видавати закони, контролювати їх виконання та ін.

Загальноімперськими законодавчими органами конституція проголосила **рейхстаг та бундесрат**, тобто двопалатний парламент. Рейхстаг обирався на основі загального рівного і прямого виборчого права із загалу осіб чоловічої статі (з 25 років) за таємного голосування, хоч із значними обмеженнями (військові, бідняки, жінки не мали виборчих прав). Один депутат обирався від 100 тис. громадян. Спершу рейхстаг обирався на три роки, а з 1888 р. — на п'ять років. До 1906 р. депутати не отримували ніякої платні та винагороди. Рейхстаг мав право законодавчої ініціативи. Законопроект набрав юридичної сили після ухвалення бундесратом і підписання канцлером.

Союзна рада (бундесрат) як верхня законодавча палата була органом представництва держав, що входили до союзу, і мала спершу 58 голосів, а згодом - 61. Бундесрат не обирався, як рейхстаг, а формувався представниками князівств, земель, вільних міст. Зокрема, Пруссія мала 17 голосів, Баварія - шість, Саксонія, Вюртемберг - по чотири голоси, Баден -

три голоси, Ліппе, Любек, Бремен, Гамбург - по одному голосу тощо. Головував у союзній раді імперський канцлер.

Бундесрат мав не тільки законодавчі, а й адміністративні повноваження. Крім того, в деяких випадках він виступав у ролі імперського суду, зазвичай у справах про тяжкі й резонансні злочини, вирішував спори і конфлікти між членами союзу. Вищою судовою інстанцією став **імперський суд**, канцелярія якого перебувала у Лейпцигу.

Для внесення змін до Конституції та прийняття законів достатньо було рішення більшості голосів обох палат парламенту. Відхилення законопроекту вимагало лише 14 голосів «проти» у вищій союзній раді (право вето), що давало Пруссії (мала 17 голосів) особливі права і свідчило про її привілейоване становище в Німецькій імперії. Крім того, після прийняття Конституції на всю територію імперії поширювалося пруське військово-законодавство (регламенти, інструкції, рескрипти).

Конституція закріпила пріоритет імперських законів над законами суб'єктів союзу, що ставило надійний бар'єр сепаратизмові та роздрібненості, сприяло консолідації німецьких земель в єдину федеративну державу. Кожний німець за конституційним обов'язком безпосередньо підлягав військовій повинності.

Виконавча влада в Німецькій імперії зосереджувалася в руках **канцлера**, який підпорядковувався лише кайзерові. Відомство канцлера виконувало також функції міністерства іноземних справ, міністерства торгівлі й фінансів, керувало провінцією Ельзас-Лотарингія та ін. Особливістю виконавчої влади в Німеччині була фактична відсутність загальноприйнятої системи міністерств. Протягом 1870-х рр. у Німецькій імперії виникли органи державного управління, зокрема Міністерство іноземних справ (1871 р.), Міністерство імперських залізниць (1873 р.), Міністерство юстиції (1877 р.), Міністерство внутрішніх справ (1879 р.).

Вся структура органів державної влади та управління Німеччини виражала інтереси пруського юнкерства і великої ліберальної буржуазії, мілітаристських поліцейських сил і потужно впливала на політику держави і законодавство.

Розвиток права Німеччини.

Об'єднання Німецької імперії дало новий імпульс для поступового процесу підготування і видання нових загальнонімецьких законів з окремих галузей права, зокрема кримінального кодексу, цивільного кодексу та ін.

Кримінальний кодекс 1871 р. задекларував єдине кримінальне право на всій території Німецької імперії, подолавши правовий партикуляризм періоду феодальної роздробленості. Основними джерелами права КК були «Кароліна» 1532 р., Баварський кримінальний кодекс 1813 р., Пруський кримінальний кодекс 1851 р. та, безперечно, французька доктрина.

КК складався з трьох частин. Перша частина висвітлювала загальні положення кримінального права, зокрема принципи розмежування протиправних діянь, поняття злочину, проступку, поліцейського правопорушення, визначала юридичну відповідальність за вчинені

правопорушення. Друга частина містила такі загальні питання кримінального права, як форми співучасті, стадії вчинення злочину, обставини, які пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність, та ін. Третя (особлива частина) фактично закріплювала інститути кримінального права про різні види злочинів, зокрема проти держави і влади, проти релігії та церкви, проти власності, проти особи, проти правопорядку, проти правосуддя, проти порядку управління та ін. Кримінально-правові норми забороняли злочинні діяння під загрозою застосування кримінального покарання до осіб, які їх учинять. Система покарань передбачала смертну кару (відрубання голови), ув'язнення в тюрму (до 10 років), фортецю або виправний робітній будинок, конфіскацію майна, обмеження в правах, штраф та ін. Кримінальним покаранням підлягали тільки ті протиправні суспільно небезпечні діяння, які були заборонені законом на момент учинення злочину.

Основною метою кримінального покарання було залякування, а також власне покарання злочинців і тимчасова ізоляція їх від суспільства.

Отже, Кримінальний кодекс 1871 р. відповідав принципам і концепціям буржуазного кримінального права, задекларував формально-демократичні принципи законності, започаткував процес становлення рецептованої французької моделі континентальної системи права в об'єднаній Німеччині.

У Німецькій імперії склалася практика послідовного поділу права на приватне і публічне. Історично приватне право більше рецептувало римське.

Цивільний кодекс, прийнятий 1896 р., набув чинності 1 січня 1900 р. Складався з п'яти книг (2885 параграфів). То були: 1) загальна частина; 2) зобов'язальне право; 3) право власності (речове право); 4) сімейне право; 5) спадкове право (правонаступництво).

Загальна частина визначала основні інститути цивільного права, зокрема особу, речі, угоди, строки давності, волевиявлення, реалізацію прав, самозахист. Кодекс передбачав, що кожна людина з народженням набуває правоздатності. За ЦК учасниками цивільних правовідносин виступали фізичні та юридичні особи. Він регулював особисті майнові відносини (право власності, сервітути, товарно-грошові відносини тощо) та немайнові (захист честі, гідності, життя, здоров'я і т. ін.), проголошував формальну рівність учасників цивільних правовідносин.

Зобов'язальне право було викладене у другій книзі ЦК. Найбільш поширеною підставою виникнення зобов'язальних відносин закон визначав договори. У ЦК без визначення поняття договору вирізнялися характерні його риси:

- ✚ договір розглядався як правовий зв'язок між сторонами, що його уклали;
- ✚ передбачалася свобода договору, тобто сторони були вільними в його укладенні, враховуючи звичаї та вимоги справедливості, а також свободу для одержання доходів від укладених угод;
- ✚ встановлювалися чіткі та обов'язкові умови його виконання (у письмовій формі);
- ✚ визначалися умови законності укладення договору та ін.

Умови договорів визначали зміст цивільно-правових зобов'язань. ЦК врегулював понад 20 видів договорів - купівлі-продажу, дарування, міни, оренди, найму, позики, послуг та ін.

Значну групу підстав виникнення зобов'язань становили правопорушення (делікт). У цьому випадку виникало право потерпілої сторони на відшкодування завданої шкоди та обов'язок винної сторони компенсувати її. Закон передбачав положення та умови компенсації завданої майнової та моральної шкоди.

Третя книга закріплювала право власності. ЦК визначив право власності та проголосив її недоторканність, визнав формальну рівність осіб перед законом, свободу підприємницької діяльності. Закон поділив усі речі на рухомі та нерухомі. Власник майна мав право розпоряджатися та користуватися ним.

Визнання інституту буржуазної власності як основи суспільних відносин означало перемогу буржуазних принципів над феодалними, сприяло зміцненню централізованої Німеччини.

Четверта книга містила норми сімейного права. Законною формою шлюбу визнавався цивільний шлюб. Церковний шлюб реєструвався лише після цивільного. Для укладення шлюбу була необхідною взаємна згода осіб, які одружуються. Шлюбний вік установлювався для жінок — 16 років, для чоловіків - 21 рік. Закон передбачав обов'язкову згоду батьків на шлюб неповнолітніх.

ЦК забороняв укладення шлюбу між особами, з яких хоча б одна перебувала в іншому нерозірваному шлюбі; між близькими родичами, а також не дозволялося жінкам вступати в новий шлюб протягом 300 днів після припинення першого шлюбу. Закон передбачав також умови припинення шлюбу, зокрема: грубе порушення шлюбних обов'язків подружжям, тяжка хвороба, посягання на життя одного з подружжя та ін.

Майнові відносини визначалися шлюбною угодою, в якій закріплювалися майнові права та обов'язки. Закон передбачав збереження права власності подружжя на роздільне майно за відсутності шлюбного договору та пріоритет батька у вирішенні сімейних справ, адже основним обов'язком жінки було ведення домашнього господарства. Правовідносини між батьками й дітьми, взаємні права та обов'язки дітей і батьків базувалися на верховенстві батька в сім'ї та походженні дітей.

П'ята книга містила спадкове право. Інститут спадкового права було рецептовано з римського цивільного права. ЦК передбачав два види спадкування: спадкування за законом і спадкування за заповітом. До складу спадщини належали не тільки земельна ділянка, будинок чи особисте майно (папери), а й право власності на ці об'єкти, окремі права та обов'язки померлого. Закон закріплював коло спадкоємців (близькі та далекі родичі) у разі спадкування за законом. З метою охорони законних інтересів спадкоємців обмежувалася частка спадщини в заповіті.

Прийняття спадщини за законом або за заповітом передбачало не вибіркоче правонаступництво, тобто перехід деяких прав чи окремих обов'язків, а комплекс активів і пасивів.

Отож, Цивільний кодекс 1896 р. покінчив із партикуляризмом німецького цивільного права епохи феодалізму, закріпив буржуазні принципи цивільного права, завершив процес формування нової єдиної континентальної системи права Німеччини.